

Mühazirə №9

Mövzu:Cüttərkibli və təktərkibli cümlələr

Plan:

9.1.Müxtəsər və geniş cüttərkibli cümlələr;

9.2.Müxtəsər və geniş cüttərkibli cümlələrin işlənməsi qaydası;

9.3.Təktərkibli cümlələr və onun növləri.

9.1.Müxtəsər və geniş cüttərkibli cümlələr

Cümlə üzvlərinin iştirakına görə sadə cümlə iki böyük qrupa ayrılır:*cüttərkibli cümlə*, *təktərkibli cümlə*.

Cüttərkibli cümlələrdə fikir subyekti,yəni məntiqi subyekt mübtədə və ya ayrıca mübtədə qrupu şəklində,məntiqi predikat isə ayrıca xəbər və ya xəbər qrupu şəklində ifadə olunur.Beləliklə,cümlənin qurulmasında hər iki baş üzv iştirak edir.Elə buna görə də hər iki baş üzvün iştirakı ilə formalaşan cümlələr *cüttərkibli cümlələr* adlanır.Məs.:*Dağlar onun gözəlliyinə heyran qaldı.Çiçəklər ona qibtə etdi.Aşıqlar hüsnünə dastan dedilər.Sorağı ellərə yayıldı.İgidlər dərdə düşdü* (İ.Ə).Bu cümlələrin hamısı cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən baş üzvlərin fəal iştirakı ilə qurulduğu üçün cüttərkibli cümlələrdir.

Bəzən təkrara yol verməmək,fikri sadə ,səlis və yığcam ifadə etmək üçün cümlənin mübtədası buraxılır,mübtədə biləvasitə cümlədə iştirak etmir.Belə cümlələr təktərkibli deyil,cüttərkibli hesab olunur,çünki bu cür cümlələrin mübtədasını mətnə əsasən bərpa etmək olur;məsələn:*Həmidə xanım Mirzənin hərarətinin artdığını duydu.Kişinin yanaqlarında, gözlərində qızartı sezdi* (B.B) – cümlələrindən ikincisində mübtədə işlənməmişdir,lakin onu birinci cümlə əsasında bərpa etmək mümkündür.Bu cür cümlələr cüttərkibli yarımçıq cümlələrdir.

Cüttərkibli cümlələr müxtəsər və geniş olur. Müxtəsərlər yalnız baş üzvlərdən ibarət olur. Məs.: *Dərələr uğuldadı. Muğan titrədi* (İ.Ə). *Süleyman bəy gedir* (Ə.H). *Camaat dağılır* (Ə.H).

Müxtəsər cüttərkibli cümlələrin baş üzvləri ismi və feili birləşmələrlə də ifadə olunur. Belə hallarda cümlənin həcmi böyüməsinə baxmayaraq, cüttərkibli cümlə yenə də müxtəsər olaraq qalır; məsələn: *Var olsun dövrünü belə yaradan!* (S.V). *Mən sənə tələbənəm.*

Cüttərkibli cümlələr ikinci dərəcəli üzvlər hesabına genişlənilir. Məsələn, *Gənc* həkim sözə başladı (İ.Ə). *Xəstə göz qapaqlarını* qaldırdı (İ.Ə). *Qulaqlarım şiddətlə* cingildəyirdi (İ.Ə). Bu cümlələr təyin, tamamlıq və zərflik hesabına genişlənməmişdir.

Cümlə genişlənməmiş olduqda iki qütbə, iki zonaya – mübtədə və xəbər zonalarına ayrılır. Mübtədə ona aid olan üzvlə - təyinlə birlikdə mübtədə zonasını (və ya mübtədə qütbünü), xəbər ona aid olan üzvlərlə - tamamlıq, zərflik və təyinlə birlikdə xəbər zonasını (və ya xəbər qütbünü) əmələ gətirir; məsələn: *Buldozerin üstündə oturmuş oğlan* parçalanıb yolun ortasına tökülmüş iri-iri daşları maşının qabağı ilə itələyib uçuğunun kənarına gətirirdi (İ.Ə) – cümləsində *buldozerin üstündə oturmuş oğlan* mübtədə zonası, qalan hissə xəbər zonasıdır.

Geniş cüttərkibli cümlələrdə mübtədə və xəbərlə birlikdə ikinci dərəcəli üzvlər (vasitəsiz və ya vasitəli tamamlıq, təyin və zərfliyin hər bir növü) tək-tək işləyə bilər; eyni strukturda (mübtədə və xəbərin olması ilə) ikinci dərəcəli üzvlər iki-iki, üç-üç və daha çox sayda işləyə bilər, nəhayət, cüttərkibli geniş cümlələr bütün ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə də qurula bilər; məsələn: *Xədicə xəbərsiz-ətərsiz yoxa çıxandan təxminən iki ay sonra Xan atası Səlimdən belə bir məktub aldı* (T.K).

9.2. Müxtəsər və geniş cüttərkibli cümlələrin işlənməsi qaydası

Müasir Azərbaycan dilində müxtəsər cümlələr aşağıdakı qaydada işlənir:

1. Baş üzvlərin hər ikisi iştirak edir. Mən danışıdın. O, mühəndisdir. Sara tələbədir. Həkim gəldi. Zərbəli çıxır. (Ə.H)

2. Baş üzvlərdən biri, daha doğrusu xəbər iştirak edir. Belə cümlələrdə mübtədə şəxs şəkilçisi vasitəsilə öz ifadəsini xəbərdə tapır. Məs.: Qulaq asıram. Tələsirsən. Vağzaldayıq. Şənlənirsiniz cümlələri formal cəhətdən fərqlənsələr də, məzmun cəhətdən fərqlənmirlər. Ona görə də bunlar bütöv cümlə hesab olunurlar. Belə cümlələrdə istənilən vaxt mübtədəni şəxs şəkilçisi vasitəsilə bərpa etmək mümkündür.

3. Bəzən müxtəsər cümlələr söz birləşmələri və tərkiblər hesabına genişləne bilər. Bununla da geniş cümləyə oxşayır. Lakin struktur etibarilə müxtəsər olaraq qalır. Məs.: *Məni gördüyünüz bu işgəncələrə düçar edən sənin əməllərinizdir.*

Müasir Azərbaycan dilində geniş cümlələr aşağıdakı şəkildə işlənir:

1. Mübtədə, xəbər və tamamlıqdan ibarət geniş cümlələr; məsələn: Əhməd dostunu gözləyirdi. İsa bəyin sözlərindən Müstafa xan bərk sıxıldı (Ə.C).

2. Tamamlıq və xəbərdən ibarət geniş cümlələr; məsələn: Dərsimi hazırladım. Ədəbiyyatı sevirik.

3. Mübtədə, təyin, tamamlıq və xəbərdən ibarət geniş cümlələr; məsələn: Qonşular bu gözəl qıza tamaşa edirdilər. Mənim anam dadlı xörək bişirir.

4. Mübtədə, təyin, tamamlıq, zərflilik və xəbərdən ibarət geniş cümlələr; məsələn: Ananın biganəliyi böyük oğluna daha pis təsir edirdi.

9.3. Təktərkibli cümlələr və onun növləri

Sadə cümlələrin bir qismi baş üzvlərdən birinin iştirakı ilə qurulur və digər baş üzvə ehtiyac hiss edilmir. Belə sadə cümlələrin çox hissəsi xəbər, az bir qismi isə mübtədə qütbü əsasında formalaşır. Buna görə də belə cümlələri təktərkibli sadə cümlələr adlandırırlar.

Təktərkibli sadə cümlələr iki hissəyə bölünür: *1. mübtədasız təktərkibli cümlələr;* *2. xəbərsiz təktərkibli cümlələr.*

Mübtədasız təktərkibli cümlələrdə xəbər və ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edir. Buraya daxildir: *Qeyri-müəyyən şəxssiz cümlələr; ümumi şəxslilik cümlələr və şəxssiz cümlələr.*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr mübtədasız təktərkibli sadə cümlələrdən biri olub, belə cümlələrdə işin icraçısı qeyri-müəyyən olur və cümlədə öz ifadəsini mübtədə şəklində tapa bilmir. Bu cümlələrdə icraçı şəxs konkret olaraq təsəvvürə gətirilməsə də, hər halda, formal olsa da, təsəvvürə gətirilə bilər; məsələn: *Əhmədi təhsil şöbəsində yaxşı qarşılıqlar* cümləsində Əhmədi qaşılayan ya təhsil şöbəsinin müdiri, ya da başqa işçilərdir. Lakin bu icraçılar cümlədə öz ifadəsini mübtədə kimi tapa bilmir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələri xəbəri *III şəxsin cəmində* olan müxtəlif feillərlə ifadə olunur.

1. xəbər şəklində olan feillərlə: *Deyirlər, bülbülü dilə gətirən gülün eşqidir (B.B); Səni özbaşına qoymazlar (İ.Ş);* 2. əmr şəklində olan feillərlə: *Tapşırın, mənə çay gətirsinlər;* 3. vacib və lazım şəklində işlənən feillərlə: *Bunları bir toy üçün saxlamışam, gəlib aparmalıdırlar (aparasıdırlar);* 4. şərt şəklində olan feillərlə: *Çətin şəraitdə yaşadığımı desələr, bağrım çatlar...*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr aşağıdakı hallarda işlənir:

a) iş görən danışan və dinləyən üçün maraqlı olmayanda: *Adına özü olanda Əbdüləli bəy, olmayanda Əbdül dəli bəy deyirlər (C.C).*

b) işi icra edən danışana və dinləyənə məlum olmayanda: *Bir az keçmişdi ki, qapını döydülər.*

c) işi görən danışana məlum, dinləyənə isə məlum olmayanda: *Burada sizi gözləyirlər.*

ç) iş icraçıları çox olan zaman: *Deyirlər ki, həyat qoçaqlarındır (C.C); Bizlərdə qonağa çox hörmət edirlər, qulluğunda dururlar.*

d) bəzən də üslub xatirinə (bu, üçüncü şəxs tək olduğu halda, üçüncü şəxsin cəmi kimi qələmə verilir): *Mənim ruhumu qırdılar, həvəsimi öldürdülər.*

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə ya ayrıca sadə cümlə şəklində, yada mürəkkəb cümlənin bir hissəsi kimi işlənə bilər.

Mənə dedilər ki,siz dünəndən buradasınız (mürəkkəb cümlənin tərkibində);Səni özbaşına qoymazlar (İ.Ş) (sadə cümlə şəklində).

Ümumi şəxslı cümlələr də mübtədasız cümlələrin bir növü olub,təktərkibli cümlələr sırasında xüsusi yer tutur.Ümumi şəxslı cümlələrdə iş icraçısı bütün şəxslər,yəni hamıdır. Belə cümlələrdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş,bir ümumi qayda şəklını almış hökmlər ifadə olunur.Ümumi şəxslı cümlələr çox zaman atalar sözü ,məsəl,hikmətli sözlər halına keçmiş cümlələr olur;məsələn:Sözün doğrusunu zarafatla deyərlər;Bağa baxarsan bağ olar,baxmazsan dağ olar;Cücəni payızda sayarlar.

Xəbərinin ifadə formasına görə ümumi şəxslı cümlələr üç cür olur:

1.xəbəri II şəxsin təkində olan ümumi şəxslı cümlələr:*Bağı əkirsən ki,meyvəsini dərsən;Bir də məsəl var,bardağa girdin,oldun bardaq suyu (İ.Ş)*

2.xəbəri III şəxsin cəmində olan qeyri-gələcək zamanlı ümumi şəxslı cümlələr:*Uman yerdən küsərlər;Günü günə satmazlar;Belə söhbəti ayaqüstü eləməzlər,gedək oturaq(İ.Ş); Əşi,xeyir işə kömək eləyərlər axı,bu arayışı təsdiqlə qurtar...(B.B)*

3.xəbəri I şəxsin təkində olan feillərlə ifadə olunan ümumi şəxslı cümlələr:*Adımı sənə qoyum,səni yana-yana qoyum;Özümə yer eləyim,gör sənə neyləyim (Məsəldən)*

Ümumi şəxslı cümlələr həm ayrıca sadə cümlə şəklində (*Cücəni payızda sayarlar*),həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi işlənir: *Əşi,xeyir işə kömək eləyərlər axı,bu arayışı təsdiqlə qurtar.*

Ümumi şəxslı cümlələrin əksəriyyətində nəsihətamiz,ibrətamiz fikirlər verilir.Bundan əlavə,nəsihət-etiraz (*Nabələd adamla belə rəftar etməzlər (B.B)*);təəssüf-etiraz (*Heç insafdır,belə havada İsa bulağına enib erkək ətini şaqqa vurmaysan? (B.B)*);məsləhət (*Yorğanına bax,ayağını uzat*);adi məlumat (*Hara baxırsan gül-çiçəkdir(B.B)*) və s. mənalar da ifadə olunur.

Şəxssiz cümlələrdə də mübtədə iştirak etmir,qeyri-müəyyən və ümumi şəxslı cümlələrdən fərqli olaraq,burada onu (mübtədanı) təsəvvürə də gətirmək ,formal şəkildə

də olsa cümləyə artırmaq mümkün olmur;məsələn:*At öləndə itin bayramıdır* şəxssiz cümləsində *at öləndə* zaman zərfliyi,*itin bayramıdır* isə xəbər vəzifəsindədir.

Şəxssiz cümlələr, digər sadə cümlələr kimi,ismi xəbərli və feli xəbərli olur.İsmi xəbərlər isim,sifət,zərflər,II və III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:*Vaxtdır;Artıq gecdir;İçəridə istidir;Yaz fəsli idi;Qışın oğlan çağı idi* və s.

Feili xəbərli şəxssiz cümlələr şəxssiz feillərlə də ifadə olunur:*Dünən bu məsələdən az danışıldı;Universitetdən xaric edilməsinə qərar verildi* və s.

Frazoloji birləşmələ şəxssiz cümlələrin ifadə vasitəsinə çevrilir:*Mənim ah-nalə edən adamdan xoşum gəlməz (M.İ);O axşam Hürünün ona yazığı gəldi (M.İ);Başqalarından övladının tərifini eşidəndə,başqa analar kimi,Hürünün də ürəyi dağa dönürdü (M.İ)*

Dilimizdə olan şəxssiz cümlələr müxtəlif mənalar daşıyır:

1.Ətraf mühitdəki hal-vəziyyəti ifadə edə bilir:*Qonşuda toydur;Soyuq bir gün idi.*

2.Zaman bildirə bilər:*1786-cı ilin baharı idi (Y.V.Ç);Otuzuncu ilin əvvəli idi.(B.B)*

3.Psixoloji hal bildirə bilər:*Pis adamlardan acığım gəlir;Gün üfüqdən çırtlayanda Xəzərin oynayan ləpələrini seyr etməkdən doymaq olmur (B.B)* və s.

Adlıq cümlələr qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmayan,lakin cümləyə məxsus intonasiyaya malik olub,başqa cümlə növləri kimi,bitmiş fikir ifadə edən sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət olan xəbərsiz təktərkibli cümlələrdir.

Adlıq cümlələr adlıq haldakı isimlərlə,substantivləşmiş başqa nitq hissələri ilə ,ismi birləşmələrlə ifadə olunur.Burada müxtəlif şəxslər,əşyalar,hadisə və proseslərin adı çəkilir;məsələn:*XVIII əsr.Azərbaycan,Qazax mahalı.Vidadinin evi.(S.V);Terek sahilləri,Don sahilləri.Boz şinel,avtomat.Göylərdə bir kin (R.R)* və s.

Adlıq cümlələr söz əhatəsinə görə iki cür olur:*müxtəsər adlıq cümlələr;geniş adlıq cümlələr.*

Müxtəsər adlıq cümlələr bir baş üzvdən ibarət olur;məsələn:*Kür sahili...Bağça-bağ (M.R)* və s.

Geniş adlıq cümlələrdə baş üzvü aydınlaşdıran sözlər – ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir;məsələn:*Yeni tikilmiş istirahət evinin həyəti.Qabaq planda Nəsirovun stolu (S.R)* və s.

Adlıq cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər kimi,əsasən təyindən,yer zərfliyi və az-az hallarda zaman zərfliklərindən istifadə edilir;məsələn:Təyindən istifadə:*Qədim Azərbaycan.Bərdə padşahlığı. Uca və sənətkarlıqla işlənmiş bir qala (S.V)* və s.

Yer zərfliyindən istifadə: *Bağçanın o biri baçıında digər bir otağa girəcək qapı (C.C)* və s.

Zaman zərfliyində istifadə:*Yenə həmin yer (S.R)* və s.

Adlıq cümlələr aşağıdakı qrammatik məna növlərinə malikdir:

1.Şəxs bildirir:*Haman otaq.Birinci pərdədən üç ay keçmiş.Gültəkin və Dövlət bəy (C.C)*;2.Əşya bildirir:*Hacı Həsənin evi.İskəndərin otağı:küncdə dəmir kravat,qabaqda köhnə miz,üstündə bir-iki kitab;mizin yanında iki köhnə stul (C.M)*;3.Yer bildirir:*Şuşa qalası.Cıdır düzü (S.V)*;4.Zaman bildirir: *XVIII əsr.Azərbaycan,Qazax mahalı.Vidadinin evi.(S.V)* ;5.Hadisə və proses bildirir:*Çənlibel,Alagözlə Məhəmmədin toyu (S.R)* və s.

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili,IVh. Sintaksis, Bakı, 2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010